

UOT 82-09

R.M.Abbasova
AMEA Folklor İnstitutu
aydin_k@mail.ru

HÜSEYN CAVID YARADICILIĞINA TOFIQ FIKRƏT VƏ ƏBDÜLHAQ HAMİD YARADICILIĞININ TƏSİRLƏRİ

Açar sözlər: Hüseyn Cavid, Tofiq Fikrət, Əbdülhaq Hamid, romantizm, realizm, ədəbi əlaqələr, ədəbi təsir

Müşahidələr göstərir ki, Cavid yaradıcılığının ilkin mərhələsində daha çox türk şairi Tofiq Fikrətin yaradıcılığının təsiri altında olmuş və Cavidin “Keçmiş günlər”, “Bahar şəbnəmləri” şeir toplularında nəşr olunan şeirlərinin əksəriyyəti realist üslubda yazılan şeirlərdir. Bu şeirlərdə eynən Fikrət yaradıcılığında müşahidə olunan realist üslub müşahidə edilməkdədir. Bu şeirlərdə Cavid də eynən Fikrət kimi həyatda hakim mövqedə olan və məzmluları əzən qüvvələrin əleyhinə çıxış edir. Cavid yaradıcılığının sonrakı dönmə mərhələsində, dram yaradıcılığı mərhələsində Hamid kimi tarixi mənzum faciələr yazmış, Hamiddə olduğu kimi, Cavidin bütün faciələri romantikdir. Bu faciələrdə qaibənə səslər eşidilir, ruhlar səhnəyə gəlir, çılğın ehtiraslar toqquşur. Hamiddə olduğu kimi, Cavid yaradıcılığında da böyük vüsət, əzəmət duyulur, təkcə bir xalqın, bir millətin taleyi deyil, bütün bəşəriyyətin taleyi düşünülür. Bu iki şair bədii yaradıcılıqda ədəbi metod, üslub xüsusiyyətləri, mövzu genişliyi, fəlsəfi-estetik düşüncələrə qüvvətli meyil və s. cəhətcə bir-birilərinə çox bənzəyirlər.

Р.М.Аббасова

ВЛИЯНИЯ ТВОРЧЕСТВ ТОФИКА ФИКРЕТА И АБДУЛХАКА ХАМИДА НА ТВОРЧЕСТВО ГУСЕЙНА ДЖАВИДА

Ключевые слова: Хусейн Джавид, Тофик Фикрет, Абдулхак Хамид, романтизм, реализм, литературные связи, литературное влияние

Исследования показывают, что ранняя стадия творчества Г.Джавида формировалась под влиянием произведений турецкого поэта Тофика Фикрета. Потому и большинство его стихотворений, опубликованные в сборниках «Прошлые дни» и «Весенние розы», написаны в реалистическом стиле, как в творчестве Т.Фикрета. В этих стихотворениях как и в творчестве Фикрета прослеживается реалистический стиль. В этих стихах Джавид так же как Т.Фикрет выступает против сил, господствующих в обществе и угнетающих масс. В следующем этапе творчества, где великий поэт вступает как драматург, его творчество соответствует А.Хамиду, автору романтических трагедий в турецкой литературе. Так же, как Хамид, он в своих романтических драмах отражает исторические события и личности. У них стиль и творческая манера соответствуют. В этих произведениях, написанных в трагическом стиле, слышны

небесные голоса, оживаются неземные духи, беспощадно и непримиримо сталкиваются безумные страсти. Эти два поэта по своему художественному творчеству похожи друг на друга с точки зрения литературного метода, стилистических особенностей, широтой тем, сильной склонностью к философским и эстетическим идеям и т. д.

R.M.Abbasova

THE INFLUENCE OF THE WORKS OF TOFIK FIKRET AND ABDULHAGH KHAMID TO THE WORKS OF HUSSEIN JAVID

Keywords: *Hussein Javid, Tofiq Fikret, Abdulhaq Hamid, romance, realism, literary connections, literary influence*

Observations show that Javid is more in the early stages of his career was influenced by the works of the Turkish poet Tofiq Fikret. Javid's "Past days", most of his poems published in the collections of poems "Spring Dew" are poems written in a realistic style. In these poems, the same is true of Fikret's work the observed realist style is observed. Javid in these poems opposes the forces that dominate life and oppress the oppressed, just like Fikret. In all this type of work, Javid is a realist artist, exactly like Fikret. In the next stage of Javid's work, drama stage, he wrote historical verse tragedies like Hamid. All of Javid's tragedies are romantic. In these tragedies, voices are heard in absentia, spirits come on stage, crazy passions collide. There is a greatness and grandeur in Javid 's work, as in Hamid. He thinks of the fate of all mankind. These two poets are very similar to each other in terms of literary in their artistic creation method, stylistic features, breadth of subject, strong in philosophical-aesthetic thinking inclination and so on.

Problemin qoyuluşu. Azərbaycan ədəbiyyatında mənzum faciənin banisi olan Hüseyn Cavid ədəbiyyat tariximizdə həmçinin romantizm ədəbi cərəyanının ən görkəmli nümayəndəsi kimi tanınır. H.Cavidin yaradıcılığı forma və məzmun cəhətdən xeyli zəngin və rəngarəngdir. Yaradıcılığında dərin məna və məzmunla malik olan lirik şeir və epik poemaların mövcudluğuna baxmayaraq o, daha çox dramaturq kimi şöhrət qazanmışdır. "Onun fəlsəfi və tarixi faciələri, ailə-məişət dramları üslub, yazı ədası, forma yeniliyi baxımından Azərbaycan dramaturgiyasında yeni bir mərhələ yaratdığı kimi, milli teatr mədəniyyətinin inkişafına da qüvvətli təsir göstərmiş, "Cavid teatri" kimi səciyyələndirilmişdir. Dramaturgiyasında dövrün ümumbəşəri, böyük ictimai-siyasi və mədəni əhəmiyyətə malik problemləri əksini tapmışdır. Yaradıcılığında mühüm yer tutan "İblis" (1918) mənzum faciəsində yazıçı müharibələri pisləyir, müharibənin ağır nəticələrini açıb göstərir. 20-30-cu illərdə Hüseyn Cavid bir sıra tarixi dramlar yazmışdır. "Peyğəmbər" (1922) və "Topal Teymur" (1925) əsərlərindən sonra yazdığı "Səyavuş" (1933),

“Xəyyam” (1935) tarixi dramları Hüseyn Cavidin tarixə, tarixi şəxsiyyətlərə baxışında ciddi dönüş oldu” [19].

İşin məqsədi. Tədqiqatın aparılmasında əsas məqsəd Hüseyn Cavid yaradıcılığına Tofiq Fikrət və Əbdülhaq Hamid yaradıcılığının təsirlərini araşdırmaqdır.

H.Cavidin yaradıcılığını araşdırarkən qarşımıza onun yaradıcılığının Türkiyə ədəbiyyatından qaynaqlandığı barədə bir sıra fikirlər çıxdı. Eyni zamanda maraqlı doğuran cəhətlərdən biri o oldu ki, bir sıra tədqiqatçılar H.Cavid yaradıcılığının əsasən Tofiq Fikrət və Əbdülhaq Hamid yaradıcılığından bəhrələndiyinə dair mülahizələr söyləmişlər. Burada diqqətimizi çəkən məqam o oldu ki, Türkiyə ədəbiyyatının görkəmli nümayəndəsi olan Əbdülhaq Hamid romantizm ədəbi cərəyanının nümayəndəsi olduğu halda, Tofiq Fikrət Türkiyədə heç də romantizm ədəbi cərəyanının nümayəndəsi kimi tanınmır.

Türkiyə ədəbiyyatında Tofiq Fikrətin *parnasizm* ədəbi cərəyanının görkəmli nümayəndəsi olduğu qeyd olunur.

Nədir parnasizm cərəyanı? *Realizmin şeirdəki inikası olaraq adlandırılan parnasizm XIX yüzillikdə Fransada şeirdəki romantizmə etiraz olaraq meydana çıxmış ədəbi cərəyandır.*

Bu cərəyan öz adını ilk nömrəsi 1860-cı ildə çıxan “Modern Parnas” dərgisindən almışdır. Realizmdə olduğu kimi, parnasizmdə də “Sənət sənət üçündür” anlayışı hakim mövqedə olmuşdur. Xüsusən Emil Zolyanın başladığı realizmdən təsirlənən bu cərəyan xəyalçılığa və yuxu simvollarına qarşı çıxmışdır. Bu cərəyana mənsub olan şairlərin üslubu lirik deyil, realistdir. Bu cərəyanının ən önəmli xüsusiyyətlərindən bir də metafizik və dini varlıqları da rədd etməsidir [20].

Parnasizmin Fransada meydana gəldiyi illər Osmanlı dövlətində “Sərvəti-Fünun” ədəbiyyatının varlığını davam etdirdiyi illərdir. “Sərvəti-Fünun” sənətçilərinin isə bağlı olduğu ədəbi metod realizmdir. Bu səbəbdən onların şeirdəki realizm olan parnasizmi mənimsəmələri asan olmuşdur.

Göründüyü kimi, Türkiyə ədəbiyyatında parnasizm, başqa sözlə, şeir sənətində realizm metodu və həmin metodla bağlı cərəyanının ən önəmli və ilk təmsilçilərindən biri Tofiq Fikrətdir. Parnasizm Tofiq Fikrətin bir çox şeirlərində özünü göstərir. Buna misal olaraq şairin məşhur “Yağmur” və “Sis” şeirlərini göstərmək olar Burada parnasizm daha aşkar şəkildə özünü göstərir [20].

“Yağmur” şeirində yağmurun yağışını təsvir edən Tofiq Fikrət onu o qədər gerçəkçi təsvir etməyə çalışır ki, şerdə istifadə olunan sözləri eşidən dinləyici sanki real olaraq yağışın səsini eşidir və yağışı seyr edir:

Sokaklarda seylabələr ağlaşır,
Üfük yaklaşır, yaklaşır, yaklaşır [20].

Şair misralarda “şır” səsini təkrarlayaraq sanki yağmurun səsini təqlid etməyə çalışır. Bu səslər parnasizm cərəyanının musiqiyə verdiyi önəmində bir göstəricidir.

T.Fikrətin parnasizm cərəyanı üslubunu özündə əks etdirən daha bir şeirini nümunə olaraq təqdim edə bilərik. Tofiq Fikrət “Sis” şeirində hər nə qədər üstüörtülü olaraq Bab-Aliyi, yəni padşaha olan düşmənliyi ifadə etməyə çalışsa da, bunu İstanbul üzərindən etmiş və sislər altında qalan İstanbulu realist, yəni parnasyon bir tərzdə təsvir etmişdir.

Ey qarına qul olub vicdanı unudanlar,
Zilləti, rəzaləti ləzzət ilə udanlar!
Təbii nemətlərin əsl sahibi ikən,
Ey ac, işsiz və aciz qalıb, hər şeyi göydən
Dilənən: azadəlik, fəzilət, kərəm uman,
Təvəkkül və zəlillik... Tamamən saxta – yalan!... [9, s.71].

Göründüyü kimi, Türkiyə ədəbiyyatının görkəmli nümayəndəsi olan T.Fikrət əslində parnasizm (yəni şeirdə realizm) ədəbi cərəyanının və onun əsasında duran realizm metodunun aparıcı nümayəndəsi olmuşdur. Belə olduğu halda Azərbaycan ədəbiyyatının görkəmli nümayəndəsi olan Hüseyn Cavidin Tofiq Fikrətdən bəhrələnməsi, lakin romantik ədəbiyyatın nümayəndəsi hesab edilməsini necə anlamaq olar?! Bu tədqiqatda sözügedən məsələyə də aydınlıq gətirməyə çalışılacaqdır.

Akademik H.Araslı Tofiq Fikrətin yaradıcılığını təhlil edərkən bu fikirləri qeyd edirdi: “Azərbaycan ədəbiyyatı tarixinə bir romantik şair və istedadlı dramaturq kimi daxil olmuş Hüseyn Cavid yaradıcılığının hələ ilk dövrlərində Fikrəti dərin məhəbbətlə sevmiş, dil, üslub və ifadə özəllikləri ilə Fikrətə yaxınlaşmışdır” [2, s.10].

H.Araslı daha sonra H.Cavidin “Məzlumlar üçün” şeirindən misal gətirərək burada Fikrətin təsirinin qabarıq şəkildə əks olunduğunu qeyd edirdi. Xatırladaq ki, şeirdə Kars və Oltu ətrafında səbəbsiz olaraq alçaqcasına qətl və yağma edilən məzlumların başına gətirilən müsibətə şairin münasibəti, etirazı, fəryadı öz əksini tapmışdır:

Yaşadan kainatı qüvvətdir,
Gücsüzün həp nəsibi zillətdir.
Əvət, acizlərin cəzası budur,
Kim ki, məzlum olursa, zalım odur! [4, s.88].

Göründüyü kimi, görkəmli ədəbiyyatşünas H.Araslı H.Cavid və T.Fikrət, yaradıcılıqları arasındakı ideya yaxınlıqlarını, bədii-üslubi oxşarlıqları təsadüfən müşahidə etməmişdir. Müqayisə üçün verdiyimiz şeir parçalarında bu yaxınlıq özünü bədii mətnin poetik parametrlərinin aşağıdakı səviyyələrində büruzə verir:

a) İdeya səviyyəsi: zülmə, haqsızlığa etiraz;

b) Obraz səviyyəsi: ideyanın haqq-nahaq, zülm-zalım, qorxu-qəzəb kimi mənə qarşıdurmalarını əks etdirən obrazlar (*qüvvət, zillət, acizlik, məzlum, zalım, qul, vicdan, rəzalət, azadlıq, fəzilət, təvəkkül, yalan və s.*).

H.Cavid yaradıcılığına T.Fikrət yaradıcılığının təsiri barədə fikir yürüdən müəlliflərdən biri də Əmin Abid olmuşdur. O, bunu H.Cavidin iki il müddətində İstanbulda təhsil alması və elə o zamanlarda yaradıcılığının təsir altına düşməsi ilə əlaqələndirərək yazırdı: “Cavid ilk əsərlərini İstanbulda ikən yazmışdır. Onun İstanbulda yaşadığı əsnada Ədəbiyyat-ı Cədidə parlaq dövrünü yaşayırdı. İlk əsərləri nəinki üslub və ifadə cəhətdən, hətta mövzuları baxımından Ədəbiyyat-ı Cədidənin qüvvətli təsiri altında qələmə alınmışdı” [1, s.234].

Ə.Abid H.Cavidin İstanbuldan qardaşına yazdığı cavab məktubundakı “Elmi-bəşər” şeirini misal gətirərək bu şeirdə Cavidin üslub, ifadə, təfəkkür və müşahidə baxımından Fikrətə nə qədər uyğun gəldiyini söyləyir. Daha sonra Ə.Abid Tofiq Fikrətin bütün əsərlərində izlədiyi əsas fikirlərlə Hüseyn Cavidin şeirlərindəki fikirlərin üst-üstə düşdüyünü qeyd edir və öz fikirlərini bir neçə misal ilə təsdiqləyir:

“Tofiq Fikrətdən misallar:

Adem evladı bıkmamış cidden
Ne ezilmek, ne hakkı ezmekten
Duymamış hiç bir işte yorgunluk
Bir teşekki, heman tokat, yumruk...

Hüseyn Caviddən misallar:

Yığın-yığın beşəriyyət ölümle pençeleşir,
Feda-yı nefes ederek hak için koşar, gülesir,
Yakar, yıkar, ezilir, mah volur, basar basılır.
Vatan yolunda ölür, tildürür, asar asılır,
O top, tüfenk, o kılıçlar, zehirli kumbaralar
Ne ister ah niçin böyle gürleyip parlar!”... [1, s.236-238].

Əmin Abid, göründüyü kimi, hər iki ədibin yaradıcılığından gətirdiyi misallarla Hüseyn Cavidin fikir, məzmun və üslub baxımından Tofiq Fikrətə nə qədər yaxın olduğunu göstərir. Ancaq onu da qeyd etməliyik ki, bu iki sənətkar arasında oxşarlıqlar, yaxınlıqlar H.Cavidin T.Fikrəti heç də təkrarlaması mənasına gəlmir. Bu, yuxarıda verilmiş nümunələrdən də görünür. Hər iki nümunədə insan həyatında sosial-mənəvi dinamikanın sürəkliliyi, özü-özünü təkrar etməsi oxşar motiv olaraq ortaya çıxır. Ancaq bu oxşarlıq şeir parçalarından da göründüyü kimi, H.Cavidi T.Fikrətin təkrarçısına çevirmir. Hər iki sənətkar xeyirlə şər arasında gedən mübarizənin əbədiyyətinə işarə edirlərsə də, T.Fikrət burada zalımın zülm etməkdən yorulmamasını, H.Cavid isə insanın zülmə etiraz etməkdən yorulmamasını qabardır. Hər iki şair bəşər həyatında sosial-mənəvi problemlərin dinamikasının əbədiyyətini təsvir edirlərsə

də, bu təsvirlər gerçəkliyə fərqli planlardan yanaşmaları əks etdirir. Beləliklə, H.Cavidin T.Fikrətdən təsirlənməsi təkrarçılıq kimi yox, orijinal yanaşma kimi təzahür edir.

Qeyd edək ki, Cavid yaradıcılığının həm Fikrət, həm də Hamid yaradıcılığından bəhrələndiyini Əmin Abid çox orijinal şəkildə ifadə etmişdir. Əmin Abid Hüseyn Cavidə “Əbdülhaq Hamidi çox oxuyan Tofiq Fikrətin tələbəsi” hesab etmişdir. Bu təyinatın çox sərrast, dəqiq olması bir də onunla bağlıdır ki, həqiqətən də H.Cavidin Tofiq Fikrət yaradıcılığından bəhrələnmə dönməsi məhz onun tələbəlik və ya yaradıcılığa başladığı ilk dövrlərdəki yaradıcılığında müşahidə edilməkdədir. Belə ki, Cavid yaradıcılığının Fikrətlə səsleşən poeziya nümunələrinə nəzər salanda onların Cavidin “Keçmiş günlər”, “Bahar şəbnəmləri” adlı şeir toplularında olduğunu müşahidə edirik. Bu toplular isə H.Cavid yaradıcılığının ilk dövrlərinə aid olan şeirləri özündə əks etdirməkdədir.

Məlumdur ki, Cavidin yaradıcılığının kamil dövrləri onun dram əsərlərini yazdığı dövrlər hesab edilir. “Cavidin ən qüvvətli əsərləri pyesləridir. “Ana”, “Maral”, “Şeyx Sənan”, “Şeyda”, “Peyğəmbər”, “Uçurum”, “İblis”, “Afət” adlı səkkiz pyesi və “Keçmiş günlər” ilə “Bahar şəbnəmləri” adlı da iki məcmuəsi vardır. Bunların içində ən müvəffəqiyyətli əsəri “İblis”dir” [1, s.245]. “20-30-cu illərdə Hüseyn Cavid bir sıra tarixi dramlar yazmışdır. “Peyğəmbər” (1922) və “Topal Teymur” (1925) əsərlərindən sonra yazdığı “Səyavuş” (1933), “Xəyyam” (1935) tarixi dramları Hüseyn Cavidin tarixə, tarixi şəxsiyyətlərə baxışında ciddi dönüş oldu” [19].

H.Cavidin pyes yaradıcılığında Hamiddən bəhrələndiyini də bir çox tədqiqatçılar qeyd etməkdədir. Təbii ki, Hamidin XIX əsrin sonları, XX əsrin əvvəllərində Türkiyə ədəbiyyatında dramaturgiya sahəsində çox tanınmış və sevilən simalardan biri olduğu da məlum faktdır. Xatırlayaq ki, Əmin Abid də Cavidə “Hamidi çox oxuyan Fikrət tələbəsi” adlandırması da təsadüfi deyildi. Sözügedən mövzu ilə bağlı Əmin Abid yazırdı: “Əbdülhak Hamid manzum piyeslərində üslup itibariylə qüvvətli şəxsiyyətdir. Bütün eserlərində kendisi mevcuttur. Lisanı da, ilhamı da, üslubu da Hamiddir. Hüseyn Cavid’in, ifadə də Hamidi fəzla taklit edışı bilhassa piyeslərində nazara çarpar, bu da, insanda, Cavid, dramlarını yazırkən Hamidi çox zəhabını hasil ediyor” (zəhabını hasil etmək – yəni zehni olaraq bir yola doğru istiqamətlənmək, bir fikrə uymaq, və s.) [1, s.249].

Ə.Abidin bu fikrindən müqayisəli baxımdan aşağıdakılar aydın olur:

a) Cavidin dramaturgiyasında Hamidin təsiri əsasən ideya planındadır;

b) Ə.Hamidin dramaturji yaradıcılığı onun yaratdığı bədii mətnlərin bütün poetik struktur göstəriciləri (dil, ilham, üslub...) səviyyəsində müəllifin yaradıcı düşüncəsinin orijinallığını ifadə etdiyi kimi, eyni mənşərə Cavid yaradıcılığında da müşahidə olunur.

Əslində Ə.Abidin fikrindən zahirən elə bir təəssürat yaranır ki, Cavid sanki Hamidi mexaniki təkrarlayır. Ancaq müəllif bu fikirdə deyildir. O, Cavidin Hamid dramaturgiyasından təsirlənmiş orijinal dramaturq hesab edir.

A.Şaiq də Cavidin dram yaradıcılığına müraciət etməsində və bu istiqamətdə qazandığı uğurlarda Hamidin rolunu dolayısı ilə bildirmişdir. A.Şaiq türk ədəbiyyatının XX əsrin əvvəllərindəki dövrünü nəzərdə tutaraq yazırdı: “Vaxtilə ədəbiyyatda hakim olan hissiyyun (sentimentalizm) ədəbi məsləkini indi romantizm və realizm məsləki əvəz edirdi. Romantizm ədəbi məsləkini davam etdirən bir çox tarixi faciələri ilə şöhrət qazanmış Əbdülhəq Hamid idi. Gənc Hüseyn ən çox Əbdülhəq Hamidi bəyənmiş olduğundan onun əsərlərini daha çox oxuyurdu...” [16, s.202].

Qeyd edək ki, A.Şaiqin bu fikrində bir maraqlı metodoloji məqam müşahidə olunur. Ədibin fikrindən məlum olur ki, romantizm və realizm yaradıcılıq metodlarına qədər ədəbiyyatda sentimentalizm hakim olmuşdur. Burada diqqətçəkən əsas məqam “sentimentalizm” termininin “hissiyyun” kəlməsi ilə verilməsidir. Müasir Azərbaycan ədəbi-nəzəri fikrində sentimentalizm mənasında “hissiyyun” istilahından istifadə olunmur. Hissiyyun – ərəbcə olub, hisslər mənasındadır və sentimentalizm termininin məna sahəsini dəqiq şəkildə ifadə edir.

Allahşükür Qurbanov da Cavid yaradıcılığında Hamidin yaradıcılığının danılmaz təsirləri olduğunu öz tədqiqatında qeyd edir: “Hamid yaradıcılığı ilə Azərbaycan şairləri arasındakı münasibətdən danışanda birinci növbədə böyük Hüseyn Cavidin Hamid irsi ilə əlaqəsindən danışmaq lazımdır...” [12, s.491].

Bu fikirdən aydın olur ki, həm də o məna hasil olur ki, əslində Cavid yaradıcılığı Azərbaycan ədəbiyyatı ilə Ə.Hamid yaradıcılığı arasında, bir növ, körpü rolunu oynamışdır. Ə.Hamidin zəngin dramaturgiya yaradıcılığı Cavidin ilhamlandırdığı kimi, eyni zamanda Caviddən keçməklə digər Azərbaycan ədiblərinin də yaradıcılığına müəyyən təsirlər göstərmişdir.

Ə.Nazim də H.Cavidin “İblis” pyesi haqqında fikir söyləyərkən Cavid üzərində Əbdülhəq Hamid fəlsəfəsinin böyük təsiri və nüfuzu olduğunu qeyd etmişdir: “İddia edilə bilər ki, Cavid kəndi əsərlərini, Hamidin “Ölü”, “Məqbər”, “Ruhlar” kimi əsərlərini oxuduqdan sonra yazmışdır. Zətən Hamidin də fəlsəfəsi müəlləq degilmidir. Cavidin ilham mənbələri də öylə. İştə Peyğəmbər!.. Əcəba ondan istər Allah, istər peyğəmbər, istər qadınlıq, istər din haqqında mühərririn müəyyən fikrinə təsadüf edilə biliyormu?” [14, s.169].

Müəllifin bu fikrində həm H.Cavid, həm də Ə.Hamid üçün xarakterik olan ortaqlıq obraz və motivlər vurğulanmışdır. Doğrudan da hər iki sənətkarın yaradıcılığında o dövrün romantizm metodu ilə yazılmış dramaturgiyası üçün xarakterik olan obraz, motiv və ideyalar bir-biri ilə kifayət qədər yaxından səsləşir.

Məmməd Cəfər “H.Cavidin sənəti haqqında qeydlər” adlı məqaləsində

Cavidin Türkiyədə klassik qəzəl və məsnəvi dili üslubunda yazdığı şeirlərin dili və üslubundan bəhs edərkən: "...heç şübhəsiz ki, o zamankı türk ədəbiyyatının Əbdülhəq Hamid, Cənab Şəhabəddin şerinin dil və üslubuna yaxın idi" – deyə fikir söyləmişdi [5, s.313].

Bu fikirdən iki əsas məqam hasil olur:

Birincisi, Cavid yaradıcılığının Ə.Hamid yaradıcılığı ilə səsleşməsi təkcə dram janrı ilə məhdudlaşmayıb, digər janrları da əhatə edir.

İkincisi, Cavid yaradıcılığı bədii-poetik quruluşu, ideya-məzmun xüsusiyyətləri baxımından Türkiyə ədəbi mühiti ilə bağlı olmuşdur.

Qeyd edək ki, Əziz Şərif Hüseyn Cavid haqqında xatirələrindən bəhs edərkən onun türk yazıçılarından "hamıdan artıq Əbdülhəq Hamidi sevməsindən" danışmış [17, s.32], eləcə də Nəsim Əfəndiyev öz məktəb xatirələrində müəllimi Hüseyn Cavidin dərslərdə Şekspirdən, Füzulidən, Hamiddən danışmasından bəhs etmiş [6, s.371], Adil İsgəndərov Hüseyn Cavidin Əbdülhəq Hamidin həyat və yaradıcılığını çox yaxşı bildiyini qeyd etmiş [11, s. 75], Mehdi Məmmədov Cavidin öz fikirlərində Şekspirə, Füzuliyə, Tolstoya, Dostoyevskiyə, Tofiq Fikrətə, Əbdülhəq Hamidə müraciət etməsini göstərmiş [13, s.110], Rəfiq Zəka Xəndan H.Cavidin yaradıcılığında Əbdülhəq Hamidin üslub əlamətlərinin olduğundan bəhs etmiş [10, s.8], Fazil Rəhmanzadə Hüseyn Cavidin dramaturq kimi yerli və xarici ədiblərdən, eyni zamanda Hamiddən də faydalandığını vurğulamışdır [15, s.97].

Cavid yaradıcılığında Türkiyə ədəbiyyatının, eləcə də Əbdülhəq Hamid yaradıcılığının təsiri olduğu üçün və hətta Cavidin bu təsirdən yaxa qurtara bilmədiyi üçün onu qınayan tədqiqatçı-ədiblərimiz də olmuşdur. Cəfər Cabbarlı "Ədəbi mübahisələr" məqaləsində yazır: "Burada deyə bilərlər və deyirlər də ki, pəki Cavid Azərbaycan məişətini yazmayıb, İstanbul həyatını təsvir edir. "Uçurum" və sairədəki vəqərlər də İstanbulda cərəyan edir. Bəlkə də oranın bəyani hali keyfiyyətidir. İştə ən mühüm məsələ də burasıdır. Cavid kəndisi azərbaycanlı ikən, Azərbaycanda yaşayırkən, burada təsvir üçün bir həyat, ya bir tip bulmayırmı? Azərbaycan həyatından bir mövzu götürə bilmirmi? Nə-hayət, Azərbaycanda həyat yoxmudur. Bizcə, bunların heç birisi deyildir. Cavidin Azərbaycanda oturub "İstanbuldan yazıyoram" deməsinə iki səbəb ola bilər. Ya Cavid həyatı olduğu kimi götürəmiyor və ya da bütün əsərlərini bir fikir, bir fəlsəfə xatirəsi üçün quraşdırıyor ki, yaradacağı süni həyat üzərinə "azərbaycanlılar Türkiyəni bilmiyorlar, bəlkə də orada həyat belədir" – deyə susacaqları fikrilə mən Türkiyədən yazıram deyə, bizdə belə həyat yoxdur, deyən xalqdan yaxa qurtarmaq istəyir və yaxud İstanbulda oturub da dövrəsindəki həyata göz yumub "Düxtəri-hindu", "Atilla" və sairə əsərləri ilə Hindistanı, Avstriyanı, daha bilməm nərələri təsvir edən yazıçılara təqlid etmək, ediyor və hələ də onların təsirindən yaxa qurtara bilməmişdir... Biz Cavidin kəndisində bulunduğuna şübhə etmədiyimiz istedad dənizlərinin

dərinliklərindən yeni qüvvət alıb hücum edəcək və xalqımıza mühit və həyatımızın qoynundan doğmuş bir dilbəri-ədəbi təqdim edəcəyini ümid və arzu edirik” [3, s.103-115].

Göründüyü kimi, burada Cəfər Cabbarlı Cavidin Azərbaycan həyatından deyil, Türkiyə həyatından mövzu götürdüyünü, eyni zamanda Türkiyəli ədibləri, həmçinin Əbdülhəq Hamidi (“Düxtəri-hindu” Hamidin dram əsəridir) təqlid etdiyini təəssüflə söyləyir.

Əlbəttə, bu kimi fikirlərə münasibət bildirərkən onların yazıldığı dövrün reallıqlarını nəzərə almamaq olmaz. C.Cabbarlının bu fikri öz dövrünün vulqar sosioloji baxışlarından heç nə ilə fərqlənmir. Lakin belə hesab edirik ki, bu fikirlər keçən əsrin 30-cu illərinin qanlı repressiyalarının ədəbiyyatşünaslıqdakı təzahürüdür. Stalinizm sovet cəmiyyətində elə bir psixoz yaratmışdı ki, insanlar, o cümlədən ədiblər öz canlarını qorumaq, sağ qalmaq instinktinin təsiri ilə bu gün biz ağılaşmaz gələn yazılar da yazmışlar. Təbii ki, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətini alqışlamış, Müsavat partiyasının ideyalarını tərənnüm etmiş C.Cabbarlı Cavid yaradıcılığının əsil mahiyyətini anlamamış deyildi. Ancaq nə yazıq ki, o da bu faciələrin içərisindən keçməyə məcbur olmuşdur.

Eyni vulqar sosioloji yanaşma kontekstində Hənəfi Zeynallı, C.Əfəndizadə, M.K.Ələkbərli Hüseyn Cavid Osmanlı romantiklərinin, eləcə də Əbdülhəq Hamid və başqalarının yaradıcılıqlarının əsiri olmaqda qınamışlar [7, s.427; 8, s.123; 18, s.255].

Yekun etibarilə Cavid haqqında olan qənaətləri ümumiləşdirərkən belə bir nəticəyə gəlirik ki, Hüseyn Cavid yaradıcılığına həm Tofiq Fikrətin, həm də Əbdülhəq Hamidin ədəbi təsirlərinin olması danılmazdır. A.Qurbanov doğru ifadə edirdi ki, “üslub etibarilə Tofiq Fikrətin təsirində qalan və onun davamçısı sayılan H.Cavid mənzum teatrlarının ədası və ümumi havası baxımından Əbdülhəq Hamiddən də xeyli təsirlənmişdir. O, bu iki şairin sintezi olaraq qəbul edilə bilər. Hüseyn Cavidin T.Fikrətdən və Ə.Həmidən faydalandığı həqiqətdir. Lakin onu yalnız Fikrət və Hamidin “sintezi” kimi qəbul etmək, şübhəsiz, düzgün deyildir. Cavid irsinin ümumbəşəri pafosunu, özünəməxsus milli xüsusiyyətlərini, böyük siyasi-ictimai hadisələrə ümumtürk mövqeyindən yanaşmasını və şairin Hamid və Fikrətlə müqayisədə daha parlaq poetik istedadını o şairlərin kölgəsi altında saxlamaq yanlışdır” [12, s.492].

Cəfər Cabbarlı isə sanki bütün bu fikirləri ümumiləşdirə bilən belə bir fikir irəli sürmüşdür ki, Cavid sırf romantik bir yazıçı deyildir. O, gah romantik, gah idealist, gah realist kimi sentimentalistdir. Fəqət Cavid kim olursa, hankı məktəbə mənsub bulunursa həmin məktəblər üsulu ilə yazdıqlarına müvəffəq olmuşsa-olmamışsa fərq etməz, şimdiki Cavid var, yazıyor [3, s.113].

Əlbəttə, ədibin bu fikri də öz dövrünün acı sosioloji reallıqlarını əks etdirir. Təbii ki, Cavidin necə bir nəhəng sənətkar olduğunu bilən C.Cabbarlı onu tənqid etməyə məcbur olmuşsa da, bu fikri ilə açıq şəkildə göründüyü kimi,

sənətkarı həm də qorumağa, müdafiə etməyə çalışmışdır.

İşin elmi nəticə və yenilikləri. Cavid haqqında bütün bu tədqiqatlara nəzər saldıqda onun nə qədər romantik Azərbaycan ədəbi cərəyanının nümayəndəsi hesab edildiyi kimi, həmçinin o qədər də realist ədəbi cərəyana aid yaradıcılıq nümunələrinin müəllifi olduğuna şahid oluruq. Müşahidələr göstərir ki, Cavid yaradıcılığının ilkin mərhələsində daha çox türk şairi Tofiq Fikrətin yaradıcılığının təsiri altında olmuş və Cavidin “Keçmiş günlər”, “Bahar şəbnəmləri” şeir toplularında nəşr olunan şeirlərinin əksəriyyəti realist üslubda yazılan şeirlərdir. Bu şeirlərdə eynən Fikrət yaradıcılığında müşahidə olunan realist üslub müşahidə edilməkdədir. Bu şeirlərində Cavid də eynən Fikrət kimi həyatda hakim mövqedə olan və məzlumları əzən qüvvələrin əleyhinə çıxış edir. Həqiqətin daim zəfər çalmasını istəyir, belə olmadıqda isə təəssüflənir. Bəzən isə qələbə çalmaq üçün güclü olmağın da lazım olduğunu təbliğ edərək “əzməyən əzilir” deyir, eynən Fikrət kimi. Cavid də dünyada qan axıdılmasının, müharibələrin əleyhinə çıxış edir, bəşərin dost, qardaş olmasını tərənnüm edir, həyatın mənasını məhəbbətlə, sevgi ilə yaşamaqda görür, eynən Fikrət kimi. Bütün bu tip yaradıcılığında Cavid realist bir sənətkardır, eynən Fikrət kimi.

Cavid yaradıcılığının sonrakı dönmə mərhələsində, dram yaradıcılığı mərhələsində Hamid kimi tarixi mənzum faciələr yazmış, Hamiddə olduğu kimi, Cavidin bütün faciələri romantikdir.

Göründüyü kimi, əslində Cavidin yaradıcılığı iki dövrə bölünməkdədir: birinci dövrə realist üslubda yazılan şeir yaradıcılığını əhatə edən dövr, ikinci dövrə isə romantik üslubda yazılan mənzum dramları əhatə edən dövr.

İşin nəzəri və praktiki əhəmiyyəti. Məqalənin nəzəri əhəmiyyəti bu işdən problemlə bağlı başqa tədqiqatlarda nəzəri qaynaq olaraq istifadə imkanları, praktiki əhəmiyyəti isə ali məktəblərdə folklor və yazılı ədəbiyyat mövzusunun tədrisi zamanı praktiki vəsait kimi istifadə imkanları ilə müəyyənləşir.

ƏDƏBİYYAT

1. *Abid (Əhmədov) Ə.* Azəri ədəbiyyatı tarixi. Bakı: Elm və təhsil, 2020, 303 s.
2. *Araslı H.* Tofiq Fikrət və Azərbaycan ədəbiyyatı. Tofiq Fikrət. Seçilmiş əsərləri. Bakı: Şərq-Qərb, 2006, 176 s.
3. *Cabbarlı C.* Ədəbi mübahisələr. Cavidşünaslıq. Araşdırmalar toplusu: 10 cildə, I c. / Tərt. ed.: G.Babaxanlı. Bakı: Elm və təhsil, 2018, s. 97-117
4. *Cavid H.* Əsərləri: 5 cildə, I c., Bakı: Elm, 2007, 300 s.
5. *Cəfər M.* H.Cavidin sənəti haqqında qeydlər. Cavidşünaslıq. Araşdırmalar toplusu: : 10 cildə, II c. / Tərt. ed.: G.Babaxanlı. Bakı: Elm və təhsil, 2018, s. 307-369
6. *Əfəndiyev N.* Məktəb illəri. Cavidşünaslıq. Araşdırmalar toplusu: 10 cildə, IV c. / Tərt. ed.: G.Babaxanlı. Bakı: Elm və təhsil, 2018, s.369-373

7. *Əfəndizadə C.* Aprel və ədəbiyyat. Cavidşünaslıq. Araşdırmalar toplusu: 10 cilddə, I c. / Tərt. ed.: G.Babaxanlı. Bakı: Elm və təhsil, 2018, s.422-440
8. *Ələkbərli M.K.* Azərbaycan ədəbiyyatı. Cavidşünaslıq. Araşdırmalar toplusu: 10 cilddə, II c. / Tərt. ed.: G.Babaxanlı. Bakı: Elm və təhsil, 2018, s.123-126
9. *Fikrət T.* Seçilmiş əsərləri. Bakı: Şərq-Qərb, 2006, 176 s.
10. *Xəndan R.Z.* Cavid sənəti. Bakı: Bilik, 1981, 237 s.
11. *İsgəndərov A.* Sənət və ədəbiyyat vurğunu. Cavidşünaslıq. Araşdırmalar toplusu: 10 cilddə, V c. / Tərt. ed.: G.Babaxanlı. Bakı: Elm və təhsil, 2018, s.69-81
12. *Qurbanov A.* “Füyuzat”ın işığında istiqlala çağırış. Bakı: Nurlar, 2018, 504 s.
13. *Məmmədov M.* Böyük diləklər, böyük ümidlər. Cavidşünaslıq. Araşdırmalar toplusu: 10 cilddə, V c. / Tərt. ed.: G.Babaxanlı. Bakı: Elm və təhsil, 2018, s.101-117
14. *Nazim Ə.* “İblis” haqqında. Cavidşünaslıq. Araşdırmalar toplusu: 10 cilddə, I c. / Tərt. ed.: G.Babaxanlı. Bakı: Elm və təhsil, 2018, s.164-173
15. *Rəhmanzadə F.* Ad günün mübarək, Cavid! Cavidşünaslıq. Araşdırmalar toplusu: 10 cilddə, IX c. / Tərt. ed.: G.Babaxanlı. Bakı: Elm və təhsil, 2018, s.94-102
16. *Şaiq A.* Xatirələrim. Bakı: Gənclik, 1973, 362 s.
17. *Şərif Ə.* Hüseyn Cavid. Cavidşünaslıq. Araşdırmalar toplusu Cavidşünaslıq. Araşdırmalar toplusu: 10 cilddə, IV c. / Tərt. ed.: G.Babaxanlı. Bakı: Elm və təhsil, 2018, s.7-91
18. *Zeynallı H.* Hüseyn Cavidin yazdığı “Peyğəmbər” haqqında mülahizələrim. Cavidşünaslıq. Araşdırmalar toplusu: 10 cilddə, I c. / Tərt. ed.: G.Babaxanlı. Bakı: Elm və təhsil, 2018, s.248-296
19. https://az.wikipedia.org/wiki/Hüseyn_Cavid
20. <https://munseat.com/parnasizm-nedir-parnasizm-siir-ornekleri/>

Redaksiyaya daxil olub 23.02.2021